

SES BİLGİSİNDE ‘ÇEVRE ŞARTI’ KAVRAMI VE AĞIZ İNCELEMELERİNDEKİ ÖNEMİ*

*Gürer GÜLSEVİN***

ÖZET

Bu makalede, ses bilgisi incelemelerindeki pek çok konuyu ilgilendiren, ses bilgisi incelemelerinin temelinde yer alan bir kavramı, “çevre şartı” kavramını açıklamaya çalışacağız. Bu kavramın göz önünde bulundurulmaması hâlinde ortaya çıkan yorum ve değerlendirme yanlışlarını göstereceğiz.

Sesler, kelimelerin farklı yerlerinde, farklı seslerle komşuluk ilişkisi içinde bulunabilir. Örneğin /t/ ünsüzü tuz kelimesinde ‘kelime (veya hece) başında’; at kelimesinde ‘kelime (veya kapalı hecenin) sonunda’, atçı kelimesinde kelime içinde gibi görünse de aslında ‘kapalı hecenin sonunda’, otun kelimesinde ise kelime içinde gibi görünmekle birlikte aslında ‘iki ünlü arasında’ bulunmaktadır. /g/ ünsüzü tagım ve ögüm örneklerinde ‘iki ünlü arasında’ olmakla birlikte; tagım örneğinde ‘düz ünlüden sonra’, ögüm örneğinde ise ‘yuvarlak (dudak) ünlüden sonra’ gelmektedir.

Seslerin bulunduğu çevre şartları, o seslerin değişimindeki temel sebepleri de gösterir. Örneğin ‘bir, tiz, yip; tal, yak-, yön, yaş’ kelimelerinin hangisinde ya da hangi tipinde kelime başında ünsüz düşebilir? Türk dilinin tarihi ses bilgisi göz önüne alındığında yukarıdaki sekiz kelimeden sadece yip > ip örneğinde kelime başı ünsüzünün düştüğü görülür. ‘Kelime başında ünsüz düşmesi’ olan bu değişmeye ‘y düşmesi’ veya ‘kelime başında y- düşmesi’ demek yeterli değildir. Çünkü niçin yip > ip olmuştur da bir > ir veya tiz > iz olmamıştır? Buna cevap olarak “burada önemli olan /y/ ünsüzüdür; /y/ düşebilir ama /b/ veya /t/ düşemez” denilemez. Çünkü aynı listede yak-, yön, yaş kelimeleri de vardır ve /y/ ile başlayan bu kelimelerde yak > ak-, yön > ön, yaş > aş değişimleri olmamıştır. Demek ki gerçek şart sadece kelime başında /y/ bulunuyor olması değildir. Burada /y/ ünsüzünün kaybolmasına sebep olan şart, kendisini takip eden sesin /i/, yani dar bir ünlü olmasıdır. Ses bilgisi incelemelerinde yip > ip, yüzüm > üzüm, yılan > ilan tarzındaki gelişmeleri “dar bir ünlüden önceki kelime başı y- ünsüzü”nün düşmesi olarak tanımlamak gerekir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında sovan (< soğan), dovur- (< doğur-), göver- (< göğer-), düvün (< düğün) gibi örneklerde görülen v < g değişiminin ‘dudak ünlüleri yanında’ iken gerçekleştiğine dikkat etmeyen bazı araştırmacılar, Kıpçak lehçelerinde her şartta (‘hece başında, iki ünlü arasında, hece sonunda) gerçekleşen v < g

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. Ege Üniversitesi, El-mek: gurergulsevin@gmail.com

değişmesiyle bir paralellik kurmuşlar ve Oğuzcadaki bu örnekleri Kıpçakça bir unsur olarak değerlendirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, ses bilgisinde çevre şartı, ses değişimleri

THE CONCEPT “SURROUNDING CONDITION” IN PHONOLOGY AND ITS IMPORTANCE IN DIALECTOLOGICAL STUDIES

ABSTRACT

In this article, I will try to examine a concept “surrounding condition”, which is essential in phonology as it has a lot to do with many other topics in phonology. The mistakes made in evaluations and analysis in phonological studies as a result of ignorance of this concept will be shown as well.

Phoneme may occur in different places of the words neighboring different phonemes. To illustrate, /t/ looks like occurring in the initial position in the word tuz; in the final position in the word at; or in the middle position in the word atçı; however, it occurs in the final position of closed syllable in the word atçı and between two vowels in the word otun. /g/ occurs between two vowels in the words tagım and ögüm; on the other hand, it occurs after an unrounded vowel in the first one while in the latter it occurs after a rounded one.

The surrounding conditions in which phonemes occur also show the principle reasons of phonetic changes. For instance, in which or which type of the words ‘bir, tiz, yip; tal, yak-, yön, yaş’ may initial consonant deletion occur? When the historical phonetic of Turkish is taken into consideration, we will see that initial consonant deletion has occurred only in yip > ip. Naming this initial consonant deletion just the deletion of -y will not be sufficient. Then, why has yip > ip occurred but bir > ir or tiz > iz has not? The answer to this question cannot be “here, consonant /y/ is important; /y/ may be deleted but /b/ and /t/ may not” because in the same list we see the words yak-, yön, yaş but in none of these words we see the following changes yak > ak-, yön > ön, yaş > aş. This means the true reason is not that /y/ is initial in these words. Here the reason that leads to the deletion of /y/ is that it is followed by /i/, an unrounded vowel. We should, therefore, define the change in yip > ip, yüzüm > üzüm, yılan > ilan as “the deletion of initial /y/ preceding an unrounded vowel.”

Some researchers who do not pay attention to the v < g change, when neighboring labial vowels, seen in the examples sovan (< soğan), dovur- (< doğur-), göver- (< göğər-), düvün (< düğün) in Turkey Turkish dialects, have maintained a parallelism between this and that occurring in Kipchak dialects under all conditions (in initial position, in middle position and in final position) and evaluated these changes in Oghuz as Kipchak elements.

Key Words: Turkish dialects, surrounding condition in phonology, phonetic changes

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Son zamanlarda, ağız araştırmalarının inceleme bölümlerindeki yöntem sorunları hakkında bilim adamlarınca ciddi bildiriler sunulmuş, makaleler yayımlanmıştır (AKAR 2006; KARAHAN 2012; DEMİR 2012)

Biz de “ses bilgisi” ve “şekil bilgisi” bölümlerindeki yöntemler üzerine görüşlerimizi daha önce iki bildirimizde tartışmıştık (GÜLSEVİN 2000; GÜLSEVİN 2004). Çok yaygın olarak tekrarlanagelen yanlışlıkları da bir dizi makale hâlinde yayımlamaya başladık (GÜLSEVİN 2005 I, II, III). Türkiye Türkçesi ağızlarında dış lehçe unsuru olarak görülen özellikler üzerine de görüşlerimizi bildirdik (GÜLSEVİN 2008; GÜLSEVİN 2009)

Bu makalede ise, yukarıda temas ettiklerim de dâhil olmak üzere ses bilgisi incelemelerindeki pek çok konuyu ilgilendiren, ses bilgisi incelemelerinin temelinde yer alan bir kavramı, “çevre şartı” kavramını açıklamaya çalışacağız. Bu kavramın göz önünde bulundurulmaması hâlinde ortaya çıkan yorum ve değerlendirme yanlışlarını göstereceğiz.

“Çevre şartı” kavramı:

Sesler, dizge içinde farklı yerlerde, farklı seslerle komşuluk ilişkisi içinde bulunabilir. Örneğin Eski Türkçedeki /t/ ünsüzü:

- *tuz* kelimesinde “kelime (veya hece) başında”dır;
- *at* örneğinde “kelime (veya kapalı hecenin) sonunda”dır;
- *atçı* örneğinde kelime içinde gibi görünse de aslında “kapalı hecenin sonunda”dır.
- *otun* örneğinde ise kelime içinde gibi görünmekle birlikte, aslında “iki ünlü arasında”dır.

Başka bir örnek de Eski Türkçedeki /g/ ünsüzü:

- *tag* ve *ög* örneklerinde “kelime (veya kapalı hecenin) sonunda”dır.
- *taglar* ve *ögler* örneklerinde kelime içinde gibi görünse de aslında “kapalı hecenin sonunda”dır.
- *tagım* ve *ögüm* örneklerinde kelime içinde gibi görünse de aslında “iki ünlü arasında”dır.
- *tag*, *taglar* ve *tagımız* örneklerinde “düz ünlülerin yanında”dır.
- *ög*, *ögler* ve *ögüm* örneklerinde “yuvarlak (dudak) ünlülerin yanında”dır.

Ünlüler için de /i/ örneği:

- *iç* örneğinde “kelime (veya hece) başında”dır.
 - *bir* örneğinde kelime içinde denilebilse de aslında “kapalı bir hecede iki ünsüz arasında”dır.
 - *yip* örneğinde kelime içinde gibi görünse de aslında “kelime başındaki /y/ ünsüzünden sonra”dır.
 - *beni* örneğinde “kelime (veya açık hecenin) sonunda”dır.
 - *kelipen* örneğinde kelime içinde gibi görünse de aslında “açık hecenin sonunda”dır.
- Başka bir bakış açısıyla “vurgusuz-açık orta hecede”dir.
- **tegire* [tegir-e] (> tegre) örneğinde kelime içinde gibi görünse de aslında “vurgusuz-açık orta hecede”dir.

Seslerin bulunduğu çevre şartları, o seslerin değişimindeki temel sebepleri de gösterir. Örneğin “*bir, tiz, yip; tal, yak-, yön, yaş*” kelimelerinin hangisinde ya da hangi tipinde kelime başında ünsüz düşebilir? Türk dilinin tarihi ses bilgisi göz önüne alındığında yukarıdaki sekiz kelimeden sadece *yip* > *ip* örneğinde kelime başı ünsüzünün düştüğü görülür. “Kelime başında

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

ünsüz düşmesi” olan bu değişmeye “y düşmesi” veya “kelime başında y- düşmesi” demek yeterli değildir. Çünkü niçin *yip* > *ip* olmuştur da *bir* > *ir* veya *tiz* > *iz* olmamıştır? Buna “burada önemli olan /y/ ünsüzüdür; /y/ düşebilir ama /b/ veya /t/ düşemez” denilemez. Çünkü aynı listede *yak*-, *yön*, *yaş* kelimeleri de vardır ve /y/ ile başlayan bu kelimelerde *yak* > *ak*-, *yön* > *ön*, *yaş* > *aş* değişimleri olmamıştır. Demek ki gerçek şart sadece kelime başında /y/ bulunuyor olması değildir. Burada /y/ ünsüzünün kaybolmasına sebep olan şart, kendisini takip eden sesin /i/, yani dar bir ünlü olmasıdır. Ses bilgisi incelemelerinde *yip* > *ip*, *yüzüm* > *üzüm*, *yılan* > *ılan* tarzındaki gelişmeleri “dar bir ünlüden önceki kelime başı y- ünsüzü”nün düşmesi olarak tanımlamak gerekir.

Yaşayan veya tarihî ağız araştırmalarında ses olayları incelenirken “çevre şartı” kavramına gereği kadar dikkat edilmediği örnekler görülmektedir. Seslerin “çevre şartları” göz önünde tutulmadan yapılan değerlendirme ve yorumların da birçoğunda yanlışlıklar olmaktadır. Çünkü değişimler sadece değişen sesi ilgilendirmez. Değişime uğrayan sesin bulunduğu “çevre şartı” ile ilgilidir. Eğer bir ötümlüleşme varsa, önünde veya arkasındaki başka bir (ünlü veya ünsüz) ötümlü sesin etkisi vardır. Hele iki ünlü (yani iki ötümlü ses) arasında bir ötümsüz ünsüz varsa, ötümlüleşmeye uğraması pek muhtemeldir (*otun* > *odun* gibi). Bir başka örnek: *gönlek* > *gömlek* değişimini “kelime içinde *η* > *m* değişmesi” şeklinde düşünmek eksik izahtır. Bir *η* > *m* değişiminde, yani damak ünsüzünün dudak ünsüzü hâline gelmesinde, o sesin çevresinde bulunan bir dudak ünlüsü veya dudak ünsüzü rol oynamaktadır. Burada da muhakkak ki /η/ ünsüzünden önceki dudak ünlüsü /ö/ etkileyici olmuştur. *konşı/konşu* kelimesinin *komşu* hâline gelmesinde de dudak ünlüsü komşuluğunda bir gelişme olduğu görülür.

“Çevre Şartı” Göz Önüne Alınmadığından Yapılmış Olan Bazı Yanlış Değerlendirme ve Yorumlar:

Burada, mevcut ağız araştırmalarından gerçek örnekler verilecektir. Ancak, makalenin amacı mevcut çalışmalarda yaklaşımları eleştirmek olmadığı için, alıntılanan ifadeleri ve örnekleri hangi kitaplarda görmekte olduğumuzu belirtmemeyi tercih ettik. Çok dikkatli bazı inceleme bölümleri olsa da, bizim daha önce yaptıklarımızdan bazıları da dâhil olmak üzere pek çok çalışmada benzer eksiklikleri bulmaktayız.

1. Ulanma sonucu iki ünlü arasında kalan ilk kelimenin sonundaki ünsüzün ötümlüleşmesi:

Birçok araştırmada “sonseste ötümlüleşme/tonlulaşma” için şu başlık ve örnekler de bulunuyor:

Bir araştırmada şu örnekler var:

-k > -g: *çiçeg*, *böyüg*, *tüfeg*, *göneneg*, *körüg*, *genşlig*

Başka bir araştırmada şu örnekler var:

-c ünsüzü: *genc* (genç), *ac* (aç), *oruc* (oruç), *gılic* (kılıç)

-g ünsüzü: *ekmeg* (ekmek), *kışilig* (kişilik), *ineg* (inek)

-ğ ünsüzü: *ufag* (ufak), *bucug* (buçuk), *yog* (yok), *bayrag* (bayrak)

Başka bir incelemede:

yemey (yemek < yemek)

Türkçede kelime sonunda, yani kapalı hece sonunda /d/, /g/, /b/, /c/ ünsüzlerinin bulunmadığı bilinmektedir (*ad* < *ât* gibi birkaç örnek istisna). Bununla birlikte ağızlarda çeşitli sebeplere bağlı olarak her türlü değişme de olabilmektedir. Nitekim ağız incelemelerinde kelime

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

sonunda (sonseste) ötümlüleşme olarak gösterilen örneklerin büyük çoğunluğu aslında kelime sonu ötümlüleşmesi değildir. Sadece birkaç istisna o başlık altında gösterilebilecek durumdadır.

Türkçenin ses yapısına göre sonda /t/, /k/, /p/, /ç/ vardır. Eğer ötümsüz ünsüzle biten kelimedenden sonra ünlü ile başlayan bir ek getirilirse, o ötümsüz ünsüzün “çevre şartı” değişir; yani o ünsüz hece sonundan hece başına taşınır. Ya iki ünlü arasında kalır ya da kendinden önce bir ünsüz olsa da kendinden sonra bir ünlü vardır. O durumda da ilgili ünsüzlerin ötümlüleşebilmesi için gerekli şartlar oluşmuş olur: *yiğit* / *yiğitlik*, fakat *yiğit+i* > *yiğidi*; *dört* / *dörtlük*, fakat *dört+e* > *dörde* gibi. Bu tür ötümlüleştirmeleri araştırmacılar “kelime içinde-ortada ötümlüleşme” olarak verebilmektedir.

Kelime sonundaki ötümsüz ünsüzün çevre şartının değişmesi sadece ünlüyle başlayan bir ek almasıyla sınırlı değildir. Eğer ötümsüz ünsüzle biten kelimedenden sonra ünlüyle başlayan bir kelime geliyorsa, ulanma sonucunda yine kelime sonundaki ünsüz ya “iki ünlü arasında” kalmış olur ya da arkasında bir ünlü telaffuz edilir. Bu çevre şartı da ötümlülüşmeye sebep olabilir: *dört/dörtlük*, fakat *dört adam* > *dörd _adam*, gibi.

Yukarıda bahsedilen ağız çalışmalarında verilen örnekler, ilk bakışta Türkçenin ses bilgisi kurallarına ters görünmektedir. Yani sonseste /d/, /g/, /b/, /c/ bulunmaması gerekirdi. İlgili örnekler geçtikleri cümleler içinde incelendiğinde ötümlüleştirmiş olan şekillerin sonseste/kelime sonunda bulunmuyor olduğu görülür. Arkalarından ünlü ile başlayan bir kelimenin gelmesi sonucunda ulanma olduğu için, ötümsüz ünsüzlerin yeri, yani “çevre şartları”, sonses/kelime sonu konumundan değişikliğe uğramıştır. Bu ünsüzler, telaffuzda arkalarında ünlü bulunduğu için ötümlüleştirmiştir. Yukarıdaki örnekler şu şekilde verilmelidir.

-g _ V- < -k _ V-	[-g < -k değil] : <i>gençlig _elden, böyüg annenizin</i>
-c _ V- < -ç _ V-	[-c < -ç değil] : <i>genc _ olan, oruc _ açdırıyollardı, gılıc _</i>
<i>man</i>	
-g _ V- < -k _ V-	[-g < -k değil] : <i>ekmeg _ alır, ineg _ almayı</i>
-ğ _ V- < -k _ V-	[-ğ < -k değil] : <i>ufağ _ olur, bucuğ _ iki</i>
-y _ V < -g _ V- < -k _ V-	[-y (<-g<-k) değil] : <i>yemey _ çün < yemey _ için</i>

Yukarıdaki örnekler, “İnceleme” bölümlerinde “kelime sonunda ötümlüleşme” olarak değil, “ulanma sonucu iki ünlü arasında kalan ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesi” olarak verilmelidir.

2. Ulanma sonucu oluşan ünsüz benzetmesi olayının göz ardı edilmesi:

Benzetme; bir ünlü veya bir ünsüzün, kendinden önceki veya sonraki başka bir ünlü veya ünsüze kendi vasfını geçirmesi, yani kendine benzetmesidir. Dildeki birçok ses değişmesi olayının temel sebebi de bu benzetme eğilimidir.

Bir ağız araştırmasında ünsüz değişimleri verilirken kelime başında *l* > *n* olayı da gösterilip *lira* > *nira* örneği verilmiş. Böyle bir değişme Türk dili tarihinde bilinen ve beklenen bir olay değildir. Aslında burada kelime başında bir *l* - > *n*- olayı da yoktur. İlgili örnek metin içinde kontrol edilince, buradaki değişimin iki kelimenin ulanması sonucu meydana geldiği anlaşılır: *bin _ lira* > *bin _ nira*. Yani buradaki değişim *n _ l* > *n _ n* tarzında, ulanma sonucu oluşmuş bir ilerleyici ünsüz benzetmesidir. İnceleme bölümünde verilirken “kelime başında *l* - > *n*-” bahsinde gösterilmemelidir. “Ulanma sonucu oluşan benzetmeler” bahsinde, “*n _ l* > *n _ n* değişmesi” olarak verilmelidir.

Başka bir araştırmada kelime içinde -n- > -m- değişmesi için *ombeş* örneği de yer alıyor. Oysa o ağızda ‘on’ kelimesindeki /n/ ünsüzü /m/ olmuyor (*on, on iki, on altı, on yedi, on dokuz* vs.). Yani dudak ünlüsünün etkisiyle bir dudaklılaşma olmuyor. ‘On’ kelimesinden sonra dudak ünsüzü /b/ ile başlayan ‘beş’ kelimesi gelince ulanma sonucu gerileyici benzetme gerçekleşiyor ve /n/ sesi dudaklılaşarak /m/ oluyor. Yani burada da “ulanma sonucu oluşmuş gerileyici benzetme” vardır; -n- > -m- değişmesi değil, -n _ b- > -n _ m- değişmesi olmuştur.

Yukarıda verdiğim örnekler ilgili araştırmaların “benzetme” bölümlerinde gösterilmemiştir.

3. b > m değişimi:

Bir araştırmadan örnek:

“m < b: *menim* < *benim* kelimesinde görülüyor”

Ses değişmesinin “çevre şartı” belirtilmemiş. Örnekten, kelimenin başında olduğu anlaşılıyor. Ancak burada b- > m- değişmesinin olması ünsüzün kelime başında olması ile ilgili değildir. Kök ünlüsünden sonra gelen geniz sesi, yani /n/ ünsüzü gerileyici benzetme ile /b/ sesini genizleştirip /m/ hâline getirmiştir. Bu şartlarda b- > m- genizleşmesi Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın olmasa da Kıpçak ve Karluk lehçelerinin temel özelliklerindedir. (İlgili örneğin o kitapta verilmesindeki tek yanlış çevre şartının belirtilmemiş olması değildir. Bütün metinlerden o tek örneğin dışında bu şartlarda b- > m- olmuş bir örneğe daha rastlanamamaktadır. Hatta o ağız konuşanlara sorulduğunda da böyle bir şekli hiç telaffuz etmedikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen tek bir kişinin tek bir kere yanlış telaffuz ettiği şekil, bu durum, yani yanlış telaffuz olabileceği belirtilmeden incelemeye konulmuştur.)

ben > *men*, *beñze-* > *meñze-*, *bin-* > *min-* gibi örneklerde görülen değişme, “bünyesinde bir geniz ünsüzü bulunan kelimenin başındaki b- ünsüzü” olarak belirtilmeli, o şekilde incelenmelidir ve değerlendirilmelidir. Aksi takdirde doğru yorumlanamaz.

4. ç > ş değişmesi, Kıpçakça özellikler meselesi:

Bir incelemeden örnekler: “İçte Sızıcılaşma -ç- > -ş-: *aşlıg, aşmeñ, gaş-, genşlê, geş- ...*”

Başka bir incelemeden örnekler: “ş < ç : *aştık, iştiler, geştini, bişti, ...*”

Bir başka çalışmadan örnekler: “-ç- > -ş- değişmesi: *gaşdım, bişme, geşdi, genşlik, ilaşlarımız, güveşden ...*”

Bu tarzda görülen sızıcılaşmayı “içte sızıcılaşma” olarak nitelemek doğru değildir. Çünkü ilgili kelimeler, örneğin *aç-* fiilinin sonundaki /ç/ sesi, arkasına ünsüzle başlayan -mA- ekini alıp kapalı hecenin sonunda kaldığında sızıcılaşmakta (*aşdı, aşmış*); ancak arkasına ünlü ile başlayan ekleri aldığı sızıcılaşmamaktadır (*açıp, açarak, açınca* gibi). O hâlde burada “içseste sızıcılaşma” denilmesi doğrunun kendisi değildir. Asıl doğru olan “kapalı hecenin sonunda sızıcılaşma”dır. Nitekim aynı tür örnekler ilgili araştırmaların “kelime sonunda sızıcılaşma” bahislerinde de yer almaktadır.

Burada çevre şartının dikkate alınmaması, ağız araştırmalarında önemli bir yanılgıya sebep olmaktadır. Bilindiği gibi Türk dilinin Kıpçak grubuna ait bazı lehçelerinde (Kazakça, Karakalpakça, Nogayca) Eski Türkçedeki /ç/ ünsüzü sızıcılaşarak /ş/ olmaktadır. Bazı araştırmacılar Türkiye Türkçesi ağızlarında *açlıg* > *aşlıg*, *açmañ* > *aşmeñ*, *gençler* > *genşlê*, *bişti* > *bişti* gibi örnekler bakarak o ağızda Kıpçakça unsur bulunduğunu kabul etmektedirler. Hâlbuki bazı Kıpçak lehçelerinde görülen ç > ş değişimi ile Türkiye Türkçesi ağızlarından verilen örnekler arasında “çevre şartı” farkı vardır. Kazakça, Karakalpakça ve Nogaycada her şartta (kelime

başında, kapalı hece sonunda, iki ünlü arasında vs.) ç > ş değişimi olabilmektedir (*çık-* > *şık-*, *açtı* > *aştı*, *açıp* > *aşıp*, vs.). Türkiye Türkçesi ağızlarından verilen örneklerin büyük çoğunluğunda ise sadece “kapalı hece sonunda” iken ç > ş gelişmesi görülmektedir (*açtık* > *aştık*, *gençler* > *genşlê*). Bunları Kıpçakça özellik olarak kabul eden bir araştırmada verilen şu örnek çarpıcıdır: *içen içti* > *içen işti*. Dikkat edilirse “iç-” fiilinin ünlü ile başlayan *een* sıfat-fiil ekini alıp iki ünlü arasında kaldığı durum ile, ünsüzle başlayan geçmiş zaman ekini alıp kapalı hece sonunda kaldığı durum arasında fark oluşmuştur. “İki ünlü arasında” kaldığı durumda /ç/ olarak kalıp sızıcılaşmamış; “kapalı hece” durumunda kalınca ise sızıcılaşıp /ş/ olmuştur. Bu konudaki görüşlerimizi ve eleştirilerimizi, niçin bunlara Kıpçakça özellik denilemeyeceğini daha önce ayrıntılı olarak yayımlamıştık (GÜLSEVİN 2008).

5. g > v değişmesi, Kıpçakça özellikler meselesi:

Bazı incelemelerden örnekler:

“-ğ-, -g- ~ -v-: *avustos*, *dovur-*, *dûvannâ*, *sovan* ...”

“-ğ-, -g- ~ -v- : *suvan*, *duverik*”

“w / v < g / ğ: *döverlerdi*, *döwer-biçer*, *sowan*, *sövēlē* ...”

“v < ğ < g: *avustoz* < *ağustos*, *suvan* < *soğan*, *dovuyu* < *doğuyor*, *buvuşuvarım* < *boğuşuyorum*”

“ğ > v değişimi: ... Türk dilinde bu olayı kurallı bir şekilde devam ettiren Kıpçak lehçeleri grubudur...: *düvün*, *düven*, *sövüt*, *bovazına* ...”

“-ğ- / -ğ- > -v- / -w- : *dewül*, *göver-*, *sewürd-*, *kovuş*, *düvün* ...”

“- ğ-, -ğ- > v değişmesi: “... Kıpçak Türkçesinin bir tesiri olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde *döv-*, *ov-*, *öv-*, *söv-*, ... gibi az sayıdaki kelime de karşılaşılmaktadır... : *devül*, *suvan*, *savuk* ...”

“-ğ- > -v-: *savuh* < *soğuk*, *dövüldü* < *döğüldü*, *uvüdürik* < *öğüt-*, *gövermiş* < *göger-*, *övleye* < *öğleye* ...”

Bu örnekler “kelime içinde” veya “kelime sonunda” g > v değişimleri olarak düşünülmüş. Ancak buradaki dudaklılaşmanın asıl sebebi, /g/ ünsüzünün önünde veya arkasında bir dudak ünlüsünün (o, ö, u, ü) bulunuyor olmasıdır. Yani burada g > v değişmelerinin çevre şartı “dudak ünlüsünün yanında /g/ ünsüzü” şeklinde belirtilmelidir.

Bu “çevre şartı” özelliğine dikkat etmeyen bazı araştırmacılar, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *dög-* > *döv-*, *sogan* > *sovan* gibi örneklerdeki g > v değişmesini Kıpçakça özellik olarak tanımlamışlardır. Bilindiği gibi bazı Kıpçak lehçelerinde, Eski Türkçedeki kelime içi ve sonundaki /g/ ünsüzü /v~w/ olmaktadır. Ancak, Kıpçak lehçelerinde her türlü ünlünün, yani düz ünlünün de yuvarlak ünlünün de yanında iken bu g > w değişmesi görülür (*tag* > *taw*, *agız* > *awız* vs.). Dikkat edilince anlaşılabileceği gibi, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki örneklerin büyük çoğunluğu bir dudak ünlüsünün yanındaki g > v dudaklılaşmasıdır. Yani Kıpçak lehçelerinde görülen değişmeden farklı şartlarda oluşmaktadır. Türkiye dışındaki Oğuz ağızlarının pek çoğunda da görülen bu “dudak ünlüsünün komşuluğunda g > v dudaklılaşması” örneklerinin Kıpçakça bir özellik olarak düşünilemeyeceği konusundaki eleştirilerimizi de ayrıntılı olarak yayımlamıştık (GÜLSEVİN 2009). Orada, nadiren düz ünlünün yanında da görülen g > v değişmesi örneklerinin özel durumlarını sorgulamıştık.

6. İçte -k- düşmesi meselesi:

Bu olay için birbirinden farklı çevre şartlarında gelişen değişimler birbiriyle karışık olarak verilemektedir. Bir incelemeden örnekler:

-k- / -k- düşmesi: *turçe* < *Türkçe*, *ūsüz* < *öksüz*, *ufacık* < *ufakcık*. ... ağızlarında gelecek zaman eki -acak, -ecek'teki k ünsüzü hemen hemen hiç kullanılmaz: *koycādım* < *koyacaktım*, *parçalaycādık* < *parçalayacaktık*"

Türkçede /K/ sesinin doğrudan doğruya düşmesi beklenemez. Değişik özel şartlarda, başka ara şekillerden geçtikten sonra K > * > Ø gelişmesi olabilmektedir. Nitekim yukarıda -k- düşmesi için verilen 5 örnek de aslında 4 ayrı "çevre şartı"nda gelişen 4 ayrı tipte ses değişmesidir. Bunlar:

1. turçe < türkçe: Burada, kapalı hece sonundaki ünsüz çiftinden (rk) sonra yine ünsüzle başlayan bir hece geldiğinde, çiftin ikinci sırasında bulunan ötümsüz-patlayıcı ünsüzün düşmesi söz konusudur. Yani, "kapalı hece sonundaki ünsüz çiftinden sonra ünsüzle başlayan bir ek getirilmesi durumu" söz konusudur. Eğer ünlü ile başlayan bir ek getirilse idi oradaki ünsüz çiftinin ikinci ünsüzü düşmeyecekti (*türke*, *türkü*, gibi).

2. ūsüz < öksüz: Burada düşen, kaybolan ünsüz /k/ değildir zaten. Çünkü kelimenin kökünde *ög* 'anne' vardır. Arkasına da isimden yokluk bildiren isimler yapan +*süz* eki getirilmiştir. Bu *ögsüz* kelimesinde gerileyici ünsüz benzetmesi sonucunda ötümsüzleşme olup *öksüz* şeklinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde *öksüz* şekli standartlaşmıştır. Ancak aynı *ögsüz* kelimesinde "ünlüden sonraki kapalı hecede bulunan /g/ ünsüzü", benzer birçok örnekte olduğu gibi ünlünün açıklığı içinde eriyip ünlüyü uzatarak kaybolmuştur: *ösüz*~*ūsüz*. Ağızlarda *dālar* (< *taglar*), *dōmuş* (< *togmuş*) tarzında buna benzer pek çok örnek bulunmaktadır.

3. koycādım < koyacaktım, parçalaycādık < parçalayacaktık: Burada da kaybolan ünsüz /K/ değildir. Gelecek zaman bildiren -(y)AcAK ekinin üzerine i- ek-filinin çekimlenmiş şekli getirildiğinde, ulanma neticesinde, -(y)AcAK ikinin sonundaki /K/ ünsüzü iki ünlü arasında kalmaktadır. İki ünlü arasındaki /k/ ünsüzünün, etrafındaki ünlüler ötümlü ve sızıcı olduğu için ötümlüleşip sızıcılaşarak K > G > Ğ olmaları fonetik bir eğilimdir. Artık ortada bir /K/ değil, bir /G/ ~ /Ğ/ ünsüzü vardır. İki ünlü arasındaki /G/ ~ /Ğ/ ünsüzünün de, ünlülerin açıklığı içinde o ünlüleri uzatarak kaybolması Oğuz ağızlarının birçoğu için karakteristiktir: *bağır*- > *bār*- (~*bair*-), *yoğurt* > *yört* (~*yourt*) gibi. Bu tür "büzülme" olayı Oğuzca dışında Yakutça, Tuvaca gibi Sibiryalehçeleri ve Kırgızcada da karakteristiktir. Yani burada "iki ünlü arasındaki /G/ ünsüzü"nın ünlüleri uzatarak kaybolması söz konusudur.

4. ufacık < ufakcık: Burada ne "ünsüz çifti" ne de "ünlüden sonraki ünsüzün erimesi" söz konusudur. /K/ ile biten bazı kelimelerin, +CIK gibi /C/ ile başlayan ve içinde bir de /K/ bulunan bazı ekleri aldıklarında sonlarındaki /K/ ünsüzünün ortadan kalkması yaygın bir tercihtir: *küçücük*, *büyücek*, gibi. Bergamalı Kadri daha 16. yüzyılda gramerinde özel bir izahla bunun örneklerini verir: "*sāyir esmā'dan olsa, iki harf üzerine olup āhiri cezimli olsa 'cügez' ile, 'cugaz' ile gelir, ercügez gibi, kılucgaz gibi. İki harf üzre olup āhiri hareketli olsa girü 'cük' ve 'cuk' ile gelir; yimecük gibi, somacuk gibi. İki harfden artuk olsa āhirinde cezimli kâf olsa ol kâfdan öñ bir üstünlü cîm getirürüz, balıcak gibi, sucucak gibi; ba'îd degüldür ki bunlaruñ aslları 'balıkucuk, sucukcuk' ola, kâf'ı hazf itdük tekrâr bir kâf daha bulunduğı için, andan sonra cîm'i üstünlü kılduk hiffet için. āhirinde kâf olmasa girü kezâlik 'cük' ve 'cuk' ile gelir; etmecük gibi, peynircük gibi.*" (MÜYESSİRET'ÜL-'ULUM 69-70,[s.46])

Yani burada "çevre şartı", "/K/ ile biten kelimeye +CIK, +CAK gibi eklerin getirilmesi"dir [= "+CIK, +CAK gibi eklerden önceki kelime sonu /K/ ünsüzü"nın düşmesi]

7. Kelime başında ünsüz düşmesi:

Hemen hemen her incelemede “kelime başında ünsüz düşmesi” bölümleri bulunmaktadır. Genellikle h- > Ø-, y- > Ø-, v- > Ø- başlıkları verilir. Bu tür ses olaylarını “kelime başında ünsüz düşmesi” olarak tanımlamak eksik ve bazen de yanlış olur. Çünkü y- düşmesi için birçok örneğin verildiği ağızda *yaş, yat-, yeñi, yok, yol, yön* gibi pek çok örnekte ünsüz kaybolmamaktadır. Aynı ağızda v- düşmesi olarak sadece bir-iki örnek gösterilmesine rağmen *vasıta, vasiyet, veba, vicdan* gibi diğer bütün v- ile başlayan kelimelerde düşme olmamaktadır.

Başta ünsüz düşmesi için bir incelemeden örnekler:

“v düşmesi: Sadece şu kelimeye görülür: *urdular < vurdular>*”

“y düşmesi : *inge < yenge, üssük < yüzük, ukarı < yukarı...>*”

Bir başka incelemede:

“v- > Ø- : *üçüd*”

v- > Ø- için verilen *vur- > ur-* örneği zaten yanlıştır. Orada kelimenin eski şekli *ur-* şeklinde ünlüyle başlamaktadır ve /v/ sesi yazı dilinin de bulunduğu bazı ağızlarda sonradan türemiştir. Orada “düşme” de olsa “türeme” de olsa “dudak ünlüsünden önceki dudak ünsüzü /v/ düşmesi” ya da “dudak ünlüsünün önünde /v/ türemesi” olarak açıklanmalıdır.

Arapçadaki *vucūd* kelimesinin *üçüd* oluşuna gelince; burada bir dudak ünsüzü olan v- sesinden sonra yine bir dudak ünlüsü olan /u/ sesinin bulunması önemlidir. Baştaki dudak ünsüzü /v/, kendinden sonraki dudak ünlüsü /u/ nedeniyle, /u/ sesinin içinde kaybolmuştur. Buradaki çevre şartı “kelime başında v-” bulunması değildir; “bir dudak ünsüzünden önceki kelime başı v- sesi” söz konusudur.

/y/ düşmesi olarak verilen örneklere de, “dar ünlüden önceki /y/ ünsüzü”nün düşmesi olarak bakılmalıdır. Türk dilinin tarihî ses bilgisine bakıldığında “başında dar ünlü bulunan kelimeler”de /y/ ünsüzü türediği gibi, “dar ünlülerden önce kelime başında bulunan /y/ ünsüzü”nün düşmesi de görülebilmektedir. Yani burada önemli olan ve türemeyi-düşmeyi kolaylaştıran çevre şartı, “/y/ ünsüzü ile dar ünlünün yan yana bulunmaları”dır.

8. Kelime sonunda (sonseste) ünsüz düşmesi:

Kelimenin sonunda iken kaybolmuş olan ünsüzlerin durumu da birbirinden farklı modeller oluşturmaktadır. Örneğin bir incelemede “Sonda Ünsüz Düşmesi” başlığı altında şu örnekler listelenmiş:

h düşmesi: *saba < sabah, maşalla < maşallah, ... siyā < siyah ...*

k düşmesi: *kır < kırk*

l düşmesi: *nası < nasıl*

n düşmesi: *zate < zaten, içi < için ...; dérke < derken, evlenirke < evlenirken ...*

r düşmesi: *vā < var, kadā < kadar, bi < bir ...; komşulā < komşular, demişlē < demişler; geti < getir ...*

s düşmesi: *domata < domates*

t düşmesi: *aptez < abdest, raz < rast, üs < üst, serbes < serbest, çift < çift, apandis < apandist*

y düşmesi: *ko < koy*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Oysa yukarıda, birbirinden farklı ünsüz kaybolması modelleri var.

-h > -Ø (*siyah* > *siyā*), -l > -Ø (*nasıl* > *nası*), -r > -Ø (*var* > *vā*, *bir* > *bi*) örneklerinde, açıklıkları ünlülere yakın olan /h/, /l/, /r/ seslerinin ünlünün açıklığı içinde kaybolması söz konusudur. Tarihî süreç içinde de genellikle bu ünsüzler ünlünün açıklığında kaybolurken ilgili ünlüleri uzatırlar. Günümüzde bu durumlarda hâlâ uzun ünlü ile telaffuzlar da bulunmaktadır.

-n > Ø- için verilen örneklerin bir kısmı da ünlünün açıklığı içinde erimeye bağlıdır (*zaten* > *zate*, *için* > *içi*). Ancak -ken zarf-fiil ekindeki durum başkadır. Eski Türkçede de -ken olarak görülen bu ekinin Ana Türkçede -ke olmuş olması gerektiği, daha sonraki dönemlerde bazı lehçelerde /n/ ünsüzü alarak genişlediği bazılarında ise (Türkmençe vs.) eski şekliyle (yani /n/ olmadan) devam ettiği bilinmektedir (KARAHAN 2008).

-s düşmesi için verilen *domates* > *domata* örneğinde sorun vardır. Burada aynı kelimenin *domata* ve *domates* olmak üzere iki ayrı kaynaktan gelen şekilleri söz konusudur.

-y düşmesi için verilen *koy* > *ko* örneğinde de bir ünsüz düşmesi söz konusu değildir. Bu fiil Eski Türkçede zaten *ko-* şeklindedir. Yine Eski Türkçede *ko-* fiilinin yanı sıra, bunun -d- ekiyle genişlemiş olan *ko-d-* şekline de rastlanır. Eski Türkçedeki *kod-* şekli normal gelişmeler sonucunda bugün *koy-* olarak yaşarken, Eski Türkçedeki *ko-* şekli de bazı ağızlarda devam etmektedir. Edebî dilde de *ko-* kökünün kullanıldığı örnekler hâlâ vardır: *Ayrılık sonradan ko-r yavaş yavaş*.

-t düşmesinin örneklerine bakılınca, -h, -l, -r ve -n kaybolmalarındaki gibi bir ünlünün etkisi görülmemektedir. Burada tamamen başka bir model bulunmaktadır. Bilindiği gibi Türkçede heceler tek doruklu olduğu için, hece sonunda bu durumu bozacak ünsüz çiftleri bulunmaz. Örneğin Arapça *hüküm*, *şekl* gibi kelimelerin sonundaki ünsüz çiftleri /km/ ve /kl/ çift doruk oluşturduğu için Türkçede aralarına bir ünlü olarak iki hece hâline gelir: *hüküm* > *hüküm*, *şekl* > *şekil*. Türkçede bu sistemi bozmayan ünsüz çiftlerinin özelliği ise, çiftten ilkinin daha açık, ikincisinin ise daha kapalı (ötümsüz-patlayıcı gibi) bir ünsüz olmasıdır. Türkçede /rt/ (*dört*, *yırt*; *dert*), /lt/ (*alt*; *kült*), /lç/ (*ölç-*), /lk/ (*ilk*, *hulk*), /nt/ (*ant*; *dekont*), /st/ (*üst*, *ast*; *kast*, *dost*, *anarşist*), /ft/ (*çift*, *girift*) gibi çiftler hece sonunda bulunabilir. Her ne kadar Türkçede hece yapısını bozmadığı için bu tür ünsüz çiftleri hece sonunda bulunabiliyorsa da, arkasına ünlü ile başlayan bir ek ya da kelime getirilmemesi şartıyla, bazen /st/ ve /ft/ çiftlerinin sonundaki ünsüzün düştüğü görülür: *serbes* (< *serbest*), *üs* (< *üst*), *çif* (< *çift*). Bu durum sadece “kelime sonunda” iken görülmez. Yukarıda örneklerini verdiğimiz araştırmanın “Ortada Ünsüz Düşmesi” bölümünde de şu örnekler verilmiştir: *çiflê* < *çiftliğe*, *üslêne* < *üstlerine*, *assubay* < *astsubay*, *raslamışlar* < *rastlamışlar*, *doslâ* < *dostlar*. Dikkat edilirse, “ortada düşme” ile “sonda düşme” için verilen örneklerde farklı çevre şartı yoktur. Aslında buradaki çevre şartı “Kapalı hece sonundaki ünsüz çiftinin ikinci ünsüzü” olarak düşünülmelidir. Çünkü bu ünsüz çiftinden sonra ünlü ile başlayan bir ek ya da kelime getirildiğinde, ünsüz çifti iki ayrı heceye ayrılacağından, oradaki ünsüzün kaybolması zorlaşmaktadır.

Diğer birçok incelemede de *serbes* (< *serbest*), *turis* (< *turist*), *üs* (< *üst*) gibi şekiller kelime sonunda ünsüz düşmesi örnekleri içinde verilmektedir.

9. Daha eski olan şeklin doğru kurgulanamamasından dolayı çevre şartını yanlış değerlendiren örnekler:

Ses bilgisinde “çevre şartı” çok önemlidir. Çünkü seslerin değişmesi, çevrelerindeki ünlü veya ünsüzlerin durumundan kaynaklanmaktadır. Ancak, değişmelerdeki çevre şartını görüp değerlendirmek için temel ses bilim kurallarını da bilmek gerekir. Örneğin bütün ünlüler sızıcı ve ötümlü olduğu için yanlarındaki ünsüzleri sızıcılaştırabilirler veya ötümlüleştirirler (*eb* >

ew~ev, otun > odun). Yuvarlak ünlüler (*o, ö, u, ü*) dudak ünlüleri olduğu için, yakınlarındaki ünsüzleri dudaklılaştırabilirler (*göylek > gömlek*). Dudak ünsüzleri de (*b, p, f, v, m*) yakınlarındaki ünlüleri dudaklılaştırabilir (*yabız >> yavız > yavuz*). Bunun tersi, yani dudak ünsüzünün yanındaki yuvarlak ünlünün başkalaşma neticesinde darlaştığı birkaç örnek de bulunmaktadır. Geniz ünsüzleri (*m, n, ŋ*) etrafındaki ünsüzü genizleştirebilir (*bin- > min-*). /y/ ünsüzünün daraltıcı ve inceltici etkisi vardır (*taşlayan > taşlıyan*).

Ancak, değişme durumlarında seslerin özelliklerini göz ardı ederek sadece çevresindeki sesteki kaynaklanan açıklamalara yönelmek bazen yanlışlıklara yol açar. Özellikle ilgili kelimenin eski şeklini bilmeyen ya da doğru kurgulayamayan araştırmacılar, ağızlarda rastlanan ve aslında daha eski şekli temsil eden yapıların açıklanmasında hataya düşerler. Varsayımsal bir örnek: Kelime muhtelif ağızlarda hem /g/ hem de /v/ bulunduran şekillerde kullanılıyor olsun. Bu ünsüzlerin yanında da bir dudak ünsüzü bulunuyor olsun ("*dudak ünlüsü*" + "*damak ünsüzü (g/n/ŋ)*" ~ "*dudak ünlüsü*" + "*dudak ünsüzü (v/m/)*" vb.). Acaba bunlardan g/n/ŋ damak ünlülü şekiller mi asli şekillerdir, yoksa v/m gibi dudak ünlüsü bulunduranlar mı eski şekli temsil eder? Varsayımsal olarak bunların eski olanları, damak ünsüzü (g/n/ŋ) bulunduran şekiller olmalıdır. Çünkü yanlarındaki dudak ünlüleri bunları dudaklılaştırmış olmalıdır. Aksi olsaydı, yani eski şekiller dudak ünsüzlü (v/m) olmuş olsa idi, niçin daha sonra damak ünsüzü (g/n/ŋ) hâline geldiğini açıklamak zor olurdu.

Gerçek örnekler üzerinde izah edelim: *sogan ~ sovan, dög- ~ döv-, ögün- ~ övün-* çiftleri gibi. Bunlardan hangisi daha eski şekli temsil etmiş olabilir? Çiftlerin birinde /g/ diğerinde /v/ vardır. /g/ bir damak ünsüzü, /v/ ise dudak ünsüzüdür. O hâlde burada ya eski şekil damak ünsüzü idi de etrafındaki bir etkenle dudaklılaşmıştır ya da asli şekil dudak ünsüzü idi de etrafındaki bir etkiyle damaklılaşmıştır. Dikkat edilirse /g/ veya /v/ ünsüzünün çevresinde hep bir dudak ünlüsü bulunmaktadır. Eğer eski şekli /v/ ile olsa idi sonradan /g/ damak sesi hâline gelmesini anlayamazdık. Oysa eski şekilleri /g/ ile düşünülürse dudak ünlülerinin etkisiyle dudaklılaşarak /v/ olmaları gayet kolay anlaşılabilir. Nitekim bu kelimelerin tarihî dönem metinlerindeki şekilleri de /g/ ünsüzü ile dir. Yukarıdaki açıklamalar, çevre şartları ve seslerin özellikleri birlikte dikkate alınarak yapılmıştır.

Çevre şartları önemlidir ancak seslerin özellikleri bilinmelidir. Bazı araştırmalarda kelimenin eski şekli dikkate alınmadığı veya doğru kurgulanamadığı için birçok yanlış değerlendirme yapılmıştır. Örneğin bir ağız araştırmasının inceleme bölümünde hemen hemen her değişme için, değişen sesin etrafındaki ünlü veya ünsüze vurgu yapılarak, o ünlü veya ünsüz değişiminin sebebi olarak verilmiştir. Temel çıkış noktası doğrudur; yani değişmelerde çevre şartı birinci derece önem taşır. Ama karşılaşılan her örnekte, seslerin değerleri bilinmeden, değişimin sebebi olarak çevresindeki ses verilince yanlışlar yapılmıştır. Örneğin o araştırmada "ünlülerde inceleme" için de, bunun karşılığı olan "kalınlaşma" için de nerede ise aynı ünsüzler sebep olarak gösterilmiş. İlgili çalışmada "inceltici" sebep olarak verilen ünsüzler: **diş, diş-eti; c, ç, l, n, r, s, ş, m, y, z, h, ħ, ğ, ayın**. Aynı araştırmada "kalınlaştırıcı" sebep olarak verilen ünsüzler: **diş, diş-eti, gırtlak, damak, dudak: d, t, z, s, l, r, m, y, k, ğ**. Bu listelerde **l, r, s, m, y, ğ** ünsüzleri ortaktır. Örneğin /m/ ünsüzü bazı örneklerde (*emma, zeman*) "inceltme", bazı örneklerde (*mamur* 'memur', *tamin* 'temin') "kalınlaştırma" sebebi olarak belirtilmiş. Bu açıklamalar doğru değildir.

Aynı araştırmacı "ünlülerde yuvarlaklaşma" olayına sebep olarak gösterdiği ünsüzlerin birçoğunu, bunun karşılığı olan "ünlülerde düzleşme" olayının sebebi olarak da vermiştir. Araştırmacının "yuvarlaklaşma" için sebep gösterdiği ünsüzler: **diş-eti, diş-dudak, damak, diş; l, v, b, m, s, ħ, w, r, t, p, d, ğ, ğ, n, c, y**. Aynı araştırmacının "düzleşme" için sebep gösterdiği ünsüzler: **y, ş, ç, l, y, m, n, r, z, v, s**. Bu listelerde **l, m, s, r, n, y** ünsüzleri ortaktır. Yani /y/ ünsüzü bazı örneklerde (*ayy*) "yuvarlaklaşmanın sebebi", bazılarında (*radıya* 'radyo', *oyinci*)

“düzleşmenin sebebi” olarak verilmiştir. /m/ ünsüzü bazı örneklerde (*demür, dedüm*) “yuvarlaklaşma” bazılarında ise (*olmuşlar, mıhıdar*) “düzleşme” sebebi olarak gösterilmiş. Burada düzeltilmesi gereken birçok hata vardır. Örneğin, *ayu* kelimesinde /y/ sesinin sebep olabileceği bir “yuvarlaklaşma” söz konusu değildir. Bu kelimenin eski Türkçedeki şekli *adığ* idi. /d/ sesinin /y/ sesine döndüğü süreçte, sonunda /IG/ bulunan birçok kelimede /G/ ünsüzü erirken ünlü de yuvarlaklaşmıştı. Yani *adığ* >> *ayu* olmuş idi. Daha sonra ünlü uyumunun ilerlediği ağızlarda bu kelime *ayı* şeklini aldı. Yani *ayu* ~ *ayı* çiftinde, daha eski şekli temsil eden /u/ ile olanıdır. Zaten /y/ sesinin de yuvarlaklaştırıcı bir özelliği yoktur.

Daha eski olan şekli dikkate almadan yapılan bir değerlendirme örneği daha verelim. Yine yukarıda bahsedilen araştırmanın “ünlülerde genişleme” bahsinde şöyle bir tespit yapılmış: “*Damak ünsüzleriyle diş ünsüzleri arasında kalan ünlüler genişlemiştir: yörü- (yürü-).*” Burada, ölçünlü dildeki *yürü-* şekli daha eski, ağızdaki *yörü-* yapısı ise ondan gelişmiş bir şekil olarak düşünülerek sebep arandığı için, seslerin özelliklerine aykırı bir değerlendirme yapılmış. Bilindiği gibi /y/ ünsüzü yanındaki ünlüyü genişletmez, aksine daraltıcı bir özelliğe sahiptir. Ünlü daralmalarında en çok etkili olan ünsüz de /y/ sesidir. Bu kelime de bir “genişleme” söz konusu değildir; çünkü kelimenin eski şeklinde ilk hecenin ünlüsü zaten “geniş” idi, ancak kelimenin başındaki /y/ ünsüzü kendisinden sonraki geniş ünlüyü önce inceltti sonra da daralttı: *yori-* > *yöri-* > *yürü-*. Bugün Oğuz ağızlarında bu kelimenin hem geniş hem de dar varyantları bir arada yaşamaktadır (*yörü-, yürü-*). Hatta incelen ünlünün darlaşmadan önce düzleştiği varyantı olan *yeri-* (< *yöri-* < *yori-*) şekli de kullanılmaktadır.

10. Ünlü uyumlarının ünlü değişmesi bölümlerinde yanlış başlıklarda verilmesi:

Bazı ünsüzlerin ünlüleri inceltici etkisi olduğu bilinmektedir. Ancak o ünsüzler her zaman yanındaki ünlüyü inceltmez. Hatta incelttiği örneklerin pek çoğu tarihî süreç içinde tamamlanmıştır. /y/, /ç/ vs. inceltici özelliğe sahiptir ama *yat-*, *yan-*, *ay*, *ayak*, *uyku*, *yun-*, *yurt-*, *çıyan*, *çaylak* gibi birçok kelime hâlâ kalın ünlüdüdür.

Bir incelemede “Ünlü Değişmeleri” bahsinin “incelme” kısmında verilen örnekler: “Alınma kelimelerin ilk hecelerinde a > e değişikliği sıkça görülür: *esger, dene, erfe, ehmed.*”

Yukarıdaki örneklerde a > e değişmesi yoktur. İki heceli kelimelerde, ikinci hecedeki e sesi, gerileyici benzetme sonucu ilk hecedeki a seslerini kendine benzetmiştir. Yani burada a - e > e - e tarzında bir gerileyici benzetme vardır ve değişen ilk hecedeki /a/ ünlüsünün incelmesindeki sebep, takip eden hecedeki /e/ sesinden etkilenmesidir.

Aslında ilgili incelemeyi yapan araştırmacı benzer örnekleri kitabının “Ünlü Uyumu” bölümünün “Gerileyici benzeşme yolu ile” meydana gelen uyumlar kısmında da vermiştir.

SONUÇ

Ses bilgisi incelemelerinde yer alan değişmelerde, ilgili değişmenin “çevre şartı” çok önemlidir ve muhakkak lâyıkıyla gösterilmelidir. Örneğin:

- *doslar geldi* (< *dostlar geldi*) örneğindeki /t/ kaybolması ile *dos meclisi* (< *dost meclisi*) örneğindeki /t/ kaybolması farklı çevre şartlarında oluşmamıştır. Yani birincisi “kelime içinde”, ikincisi ise “kelime sonunda” tarzında düşünülüp ayrı bölümlerde ele alınmamalıdır. Burada düşen /t/ seslerinin “çevre şartı” tektir: “Kapalı hece sonundaki ünsüz çiftinin ikinci ünsüzü”
- -t- > -d- ötümlüleşmesi bahislerinde düşünülen ‘*birakdı beni*’ tarzındaki örneklerle ‘*deveyi oynadınca*’ tarzındaki örneklerin sadece “kelime içinde” ötümlüleşme olarak bir başlık

altında verilmesi doğru değildir. Bunların ayrıca “ek başı ünsüzlerinin durumu” ve “iki ünlü arasında -t- > -d-” olarak sınıflandırılması gerekir.

- Kelime sonunda ötümlüleşme bahsinde *böyüg, ekmeg, ufağ; dörd, çeşid; genc* gibi örnekler verilirken dikkat edilmelidir. Bunların çoğu aslında arkalarında ünlü ile başlayan bir kelime geldiğinde ulanma sonucu meydana gelen ötümlüleşmelerdir ve kelime sonunda hükümde değildir. İki ünlü arasında kalmışlardır: *büyük _annenizi, ufağ _olur*.

- Kelime başında l- > n- gibi beklenmedik değişmelerle karşılaşılınca çevre şartı açısından dikkatli olunmalıdır. Mevcut örneğin verildiği incelemenin metin kısmı kontrol edilince “*lira*” kelimesinden önce “*bin*” kelimesinin bulunduğu görülür. Yani burada kelime başında l- > n- değişmesi değil, “ulanma sonucunda oluşan ilerleyici ünsüz benzetmesi [-n _ l- > -n _ n-]” söz konusudur: *bin _lira > bin _nira*.

- *yüzük > üzük, yılan > ilan, yıldırım > ıldırım* gibi örnekleri kelime başında y- düşmesi olarak düşünmek doğru değildir, çünkü ilgili ağızlarda *yaş, yok, yeni* gibi kelimelerde böyle bir değişme görülmez. Burada, kelime başındaki y- ünsüzünden sonra dar bir ünlünün bulunduğu ve gerçek çevre şartının “dar-düz ünlüden önceki kelime başı y- ünsüzü”nün kaybolması olduğu belirtilmelidir.

- Oğuzcanın pek çok ağzında görülen ç > ş sızıcılılaşmasının “kapalı hece sonunda” karakteristik olduğuna dikkat etmeden, her şartta (kelime/hece başında, iki ünlü arasında, hece sonunda) sızıcılılaşmanın yaşandığı bazı Kıpçak lehçeleri ile (Kazak, Karakalpak, Nogay) ilişkilendirmek doğru değildir. Yine Oğuzcanın birçok ağzında görülen “dudak ünlülerinin yanında g > v dudaklılaşması”nın sadece dudak ünlüleri komşuluğunda karakteristik olduğunu görmeden, her şartta (düz ünlülerin yanında, yuvarlak ünlülerin yanında) dudaklılaşmanın bulunduğu bazı Kıpçak lehçeleri (Tatar, Başkurt, Kazak vs.) ile ilişkilendirmek yanlıştır.

- Değişime uğradığı düşünülen sesin çevresindeki ünlü veya ünsüzü o değişmenin sebebi olarak göstermek bazen yanlış olur. Genellikle de farklı şekillerden yazı dilinde olanı asli sanmak ve ağızlardakini değişime uğramış şekil olarak kabul etme yanılgısına düşülmektedir. Oysa pek çok örnekte bunun aksi söz konusudur. Yani ağızlardaki bir şekil daha eski olabilmekte, yazı dilindeki ise değişmiş bir örnek olabilmektedir. Örneğin ağızlardaki *ögey ~ övey* ve yazı dilindeki *üvey* şekilleri karşılaştırılarak v > g değişmesi düşünen ve hatta bunun sebebi olarak da /u/ sesinin ünsüzü damaklılaştırmasını gösteren araştırmacılar yanlış yapmaktadır. Çünkü bu kelime eski Türkçede *ög* ‘anne’ ve *+süz* isimden isim yapma ekiyle oluşmuştur. Yazı dilinin de bulunduğu bazı ağızlarda /g/ ünsüzünün etkisiyle /ö/ sesi ‘darlaşmış’, daha sonra da bazı ağızlarda /ö/ ~ /ü/ dudak ünlüsünün etkisiyle /g/ sesi dudaklılaşarak /v/ hâline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- AKAR (2006), Ali Akar, *Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları*, **Turkish Studies - Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Güz 2006, Sayı 2, s. 43-51
- DEMİR (2012), Nurettin Demir, *Türkçe Ağız Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları*, **Diyalektolog**, Yaz 2012, 1-8, 4
- GÜLSEVİN (2000), Gürer Gülsevin, *Ağız Araştırmalarında Ses Özelliklerinin Sınıflandırılması Üzerine Düşünceler ve Uşak İli Ağız Örneği*, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, Türk Dil Kurumu, Çeşme-İzmir 2000(IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.727-740)
- GÜLSEVİN (2004), Gürer Gülsevin, *Türkiye’deki Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu (Şekil Bilgisi Bölümleri)*, **Workshop on Turkish Dialects**, Orient Instute, 19-20 November 2004, İstanbul [**Türk Dilleri Araştırmaları**, Sayı:16, İstanbul 2009, s.11-24]

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

- GÜLSEVİN (2005 I), Gürer Gülsevin, *Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (1): 'bu+ra mı, 'bu ara' mı?*, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, İzmir 2005, s.333-335
- GÜLSEVİN (2005 II), Gürer Gülsevin, *Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (2): değişmenin yönü bakımından yapılan yanlışlıklar*, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi V-1**, İzmir 2005, s.59-63
- GÜLSEVİN (2005 III), Gürer Gülsevin, *Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): üzüm/yüzüm; öllük/höllük türeme mi, düşme mi?*, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi V-2**, İzmir 2005, s.207-213
- GÜLSEVİN (2008), Gürer Gülsevin, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: ç > ş Değişimi*, **Turkish Studies**, Volume 3/3, Spring 2008, s. 378-387
<http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi9/0gulsevingurer.pdf>
- GÜLSEVİN (2009), Gürer Gülsevin, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar 1: g > v*, **Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı**, Türk Dil Kurumu-Harran Üniversitesi, Urfa 24-30 Mart 2008, Bildiri Kitabı, Ankara 2009
- KARAHAN (2008), Leyla Karahan, *Zarf-Fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı*, **VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, 20-25 Ekim 2008, Ankara [Baskı: Leyla Karahan, **Türk Dili Üzerine İncelemeler**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s.192-200]
- KARAHAN (2012), Leyla Karahan, *Ağız Çalışmalarında Bilimsel Niteliğin Korunması Üzerine Birkaç Not*, **Turkish Studies**, Volume 7/4, Fall 2012, s. 131-136
http://www.turkishstudies.net/Makaleler/31527316_KarahanLeyla_S-prof-131-136.pdf
- MÜYESSİRETÜ'L-‘ULŪM, (Çeviren Besim Atalay), **Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-‘Ulūm, Tıbbıbasım - Çevriyazılı Metin ve Dizin**, Türk Dil Kurumu 1946